

XVII

СПОВІДЬ І ПОКУТА

На другий день, рано-вранці, Чіпка пішов до Грицька. Нова хата, біла, чепурна, привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш та рядка прутнястих верб. Двір був просторий, чистий, оплетений; ззаду на току, стояли ожереди соломи; з лівого боку чорніли грядки та невеличкий молодий вишник; з правого — хлівець, загорода та погріб. Коло воріт, над перелазом, білів новою цямриною колодязь, виглядав на шлях новим високим журавлем...

Чіпка уступив у двір. Велика, чорна, кудлата собака кинулась на його з-під загороди. Чіпка подався назад до ліси, став випручувати хворостину. На собачу брехню вибігла з хати молода, як дівчина, молодиця — низенька, чепурненька, та й почала гукати на собаку. Собака одбіг на вгород та скавучав. Чіпка підійшов до молодиці, привітався.

— Добридень!

— Здорові були.

— Що, Грицько дома?..

— Ні, нема...

— А де ж?

— У пивниці.

— І давно там став?

— Ні, недавно... На тім, бачся, тижні... Ні, аж на третім... приїхав жид та й найняв.

— А коли він дома буває?

— У п'ятницю на ніч завжди буває... А це щось за знак — учора не було. Сьогодні повинен бути. А він вам нащо?

— Та треба... Хочу йому хліб продати.

— Не знаю, — каже вона, задумавшись. — Надійдять трохи пізніше, туди к обіду, може, він звернеться...

— Добре... Прощавайте!

— Ідть здорові.

Чіпка пішов шляхом додому; молодиця — в хату. Грицька справді не було дома. Восени, упоравшись з хлібом, він порадився з Христею та й став до пивниці. Оже тепер уже він робив без того запалу, з яким кидався до діла торік. Він тепер уже свого доскочив. Чого ж йому з шкури вилазити. А коли жид дає добру плату, то щоб сидячого татари не взяли та на печі не лежать, — чому той тиждень і не проробити, повагом та роздумуючи та розглядаючи на всі боки?!

Не минуло й години, як Чіпка пішов, Грицько приїхав.

— Чому це тебе учора на ніч не було? — стріла його Христя.

— Та тут таке трапилось: не мені б казати, не тобі слухати! — одмовля Грицько.

— Що ж там таке? лихе що?

— Та щоб дуже лихе — то, дяка богів, ні!.. Та й доброго мало...

— Та що ж там справді таке? Кажі швидше! — пристає злякана Христя.

— Жида Оврама обікрадено... То це нас держали аж до сьогодні.

- Я думала, що там?! Хто ж його обікрвав?
- Бог його знає... Якись, каже, замурдовані люди... Понадівали машкари, пов'язали гаразденько всіх та й забрали, що знайшли.
- Що ж воно за люди?
- Він одгадує на москалів, бо по-московській балакали... А шкода, коли хоч, Оврама!
- От, велика шкода — жида! Однак з нас надрав...
- Ні, Христе: жид жидові не рівня. Другий жид, то таки насправжки жидюга, а Оврам, я тобі скажу, добрий чоловік, хоч і жид... Нічого бога гнівити: він тобі й запоможе, коли там подушне, нужда яка... Звісно, своє візьме — не грошима, так роботою... І тепер у його на пивниці трохи не всі — за одробіток... Добрий жид. Усі його тамтешні люди шкодують...
- Усі вони добрі, як сплять: а тільки розплющить очі, то так і норовить, як би у тебе що видурити, як би тебе так заборсати, щоб з його лап не вирвався... Дасть карбованця, двох, а одроби йому на десять. Всі вони одним миром мазані! Бач! А я тобі й забула хвалитись: до тебе Чіпка приходив.
- Який Чіпка?
- А той... що, як навіжений, ганяє по селу...
- Ага!.. Чого ж це?
- Та каже: чи не купив би ти хліба?
- Якого хліба? — пита, роздумуючись, Грицько.
- Не знаю. Каже — хліб продати... А я стою собі та думаю: який це він хліб продає, й навіщо тобі хліб купувати, коли, спасибі богу, й свій ще потроху тягнеться...
- Що ж ти йому одказала?
- Що ж я йому одказала? Сказала, щоб зайшов пізніше, як ти дома будеш...
- Ну, а він тобі — що?
- Каже: зайду — та й пішов з двору.
- Гм, — мугикнув Грицько. — От, дивіться, коли не здурів парубок... З кругу спився!
- Розмова про Чіпку на цім обірвалася. Грицько став розпитувати, чи все гаразд в господі, що робила Христя, чи здужала, чи ні?.. Христя одказувала і собі розпитувала Грицька: що їм казали, про віщо розпитували, як задержали? Перегодя трохи Христя питає чоловіка:
- Чи не час уже обідати? Ти з дороги — виморився, виголодався... пообідаєш, спочинеш...
- Та таки й справді виголодався. Хліба не стало, випросив був краєць у чоловіка та перехопив трохи... А тепер — немовби й теє...
- Собака брехня перервала їх річ. Христя глянула у вікно.
- От і Чіпка йде...
- Грицько собі глянув.
- Та й обірваний та обшматований який, господи!
- Може б, сказати, що тебе нема дома, поки пообідаємо? — дивлячись на Грицька, питає Христя.
- Ні, хай... чоловікові втретє не забиватись... Ти знаєш: ми з ним колись

товаришували, як ще удвох вівці пасли. Чудний трохи... а добрий був друзяка... А тепер — глянь: що з ним сталося?!

Чіпка скрипнув дверима, увійшов у сіни; собака аж, за одвірки гризе, так валує. Христя одчинила хатні двері.

— Та й собака ж у вас! — обізвався до неї Чіпка. — З порожніми руками не сікайся!.. Здорові були!

— Здорові... Ідїть у хату; я вже сама закручу завертку, бо вона у нас так туго ходить, що як хто другий, то й не закрутить...

Христя кинулась до надвірних дверей, одчинила їх, гукнула на собаку, потім зачинила й закрутила заверткою.

— Що, Грицько вернувся? — питає Чіпка, дожидаючи, поки Христя поралась біля дверей.

— Вернувся. Чому ж ви не йдете у хату? Ідїть!

Чіпка несміливо уступив у хату та й став коло порога. Йому якось і соромно стало, і страшно... Грицько привітався перший.

— Здоров, Чіпко!

— Здоров, Грицьку! Здоров, брате!.. Чи бач, як ти перемінився!.. Як одружився, то й не пізнати тебе!

— Чим же я перемінився?

— Усім... заріс, постарів...

— От, ще вигадайте, — защебетала Христя. — Де ж таки він старий?.. То він не поголився — то так воно здається...

— А може... Та ні: я таки тебе, Грицьку, молодшим бачив...

— Це так мене зостарила молода жінка, — сміється Грицько.

— Тільки б і старості... — усміхаючись, каже Чіпка.

— Та й ти, Чіпко, перемінився... на себе не схожий... Чого це ти так занепав?

— Лихо, брате!.. — зітхнувши, одказав Чіпка і сів поруч з Грицьком коло столу. — Кого те лихо до добра доведе?

— Що ж тобі за лихо таке?..

— Багато, Грицьку, розказувати... — ще раз зітхнувши, одмовив Чіпка і скорим поглядом окинув хату.

Простора хатина, чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та щасна, війнула на його якимсь теплим духом...

Йому так стало легко, мов стіни до його лиха прихилилися... На серці у його стало так люб'язно; думки його повернулися назад і перенесли його разом на степ; намалювали йому старою німічню скаліченого діда Уласа, швидкого Грицька, що на барані їздив; кинули його на верби горобенят драти... Жив-жив! Жив-жив!.. — наче хто молотками гамселив цими словами у виски йому... Він болізно усміхнувся... Глянув на Христю... І понесли його думки на поле, між зелені жита, де він перше зустрівся з Галею... Жаль йому стало свого бувалого життя, котре пестило його надії; йому заманулося кому-не-будь їх одкрити, з ким поділитися... На очі наверталися — чув він — сльози; він боявся, щоб не бризнули, та водив очима то на Грицька, то на Христю... І здалися вони йому такими

щасливими, такими добрими, привітними, що він незчувся, де дівся його страх перед ними, сором за своє безпуття... Йому забажалося щиро, від серця, побалакати з ними, як з рідними. Звісивши на груди голову, в землю потупивши очі, він став наvertати на себе розмову.

— Багато, кажу — почав він, — розказувати... і за день усього не перекажеш... Лихо, сказано, як до кого причепиться, — не одскіпаєшя!..

— Хто ж винуватий у вашому лихові? — обізвалася, глядя на його, Христя. — Мабуть, чи не самі найбільше?..

Докір цей хоч і уколів з першого разу Чіпку, оже він ні зморшкою, ні поглядом не виявив того. Йому аж подобалось питання, так прямо вимовлене жіночими устами.

— Та трохи й сам винен, — одмовив він, задумуючись. — А то таки й люди...

— Чим же люди винні? — сповідає Христя. Чіпка поворухнувся. Видко, він не ждав такої сповіді. Помовчав трохи та все униз дивився, ніби роздумував: чи казати, чи ні? А далі туго, немов слова до язика попримлипали, а він їх одривав з великим болем, промовив:

— Неправдою своєю!..

Грицько побачив, з яким болем та жалем промовив Чіпка оці два слова, скинув очима на Христю:

— Ось годі тобі базікати! — обізвася до неї: — готуй лиш краще обідати, та пообідаємо всі разом. Ти, Чіпко, ще не обідав?

— Та я вже, бог його знає, кали й страву бачив, — з жалем признався Чіпка.

Мова його уразила жалощами Грицька й Христю, та й з себе він був такий якийсь, що, хоч-не-хоч, пожалієш... Грицько мерщій посунувся за стіл, на покуття, та запрохував Чіпку сунутись ближче до його. Христя метнулась до хліба, до мисок, до печі. Швиденько насипала борщу у миску, поставила серед столу, достала ложки з мисника, порозкладала перед кожним, — та вже мала була сама сідати на ослоні до столу, як Грицько промовив:

— Чи це б то так на суху й сідати?.. Воно, мабуть, жінко, у нас у хижці й горілка є... Ми так давно бачились з Чіпкою, що годилось би й випити. Ось давай лиш по чарупині... Та мене, правду кажучи, наче щось ломить, тре... Чи не покине, бува?

Христя вийшла до хижі, незабаром унесла пляшку з горілкою, поставила на столі й сама сіла.

— Наливай, жінко!

Христя налила. Грицько узяв чарку в руку та, обернувшись до Чіпки, промовив:

— Пошли ж нам, боже, усього, чого ми тільки бажаємо!

— Дай, боже! — одказує Чіпка.

Потім Христя знову налила чарку, а Грицько підсунув її до Чіпки. Випив і Чіпка.

Тоді уже сам Грицько налив півчарки, посунув до Христі, примовляючи:

— Випий же й ти, жінко!

Христя взяла чарку у руки, пригубила, кивнула головою — й почала їсти борщ.

Прийнялись до борщу й чоловіки. Чіпці здалося, що він зроду не пив такої доброї горілки, не їв такого смачного борщу. Поїли борщ, Христя достала локшину на молоці... Чіпка — як три дні не їв... Усе йому здавалося таким добрим, смачним; самі хазяїни —

такими щирими, привітними людьми, що він аж повеселішав трохи... З лица спала в його туми; на лобі розправились зморшки, що як ті хвилі то набігали, то збігали; він радісно засвітив своїми розумними темними очима і став сповідатись...

— Так ви, паніматко, — обернувся він з словом до Христі, — хочете знати: чим люди винні у моім безголов'ї? Усім винні! Од самого малого, непримітного, до самого великого, найбільшого... Ви тільки погляньте: як вони між собою живуть? Чи так, як люди, як брати, як бог приказав жити?.. Еге ж! Вони б могли — один одного в ложці води втопили, з лица землі змели!..

Грицько усміхнувся...

— Ну, що тобі до того, Чіпко, скажи мені, бога ради?.. Адже тобі від того ні знобить, ні гріє...

— Як не знобить? А правда де? Де та правда, по котрій нам велено жити? де вона ділася? хто її украв у нас? — гарячився Чіпка. — Куди вона забігла?.. га?

— А нема правди, — одказав Грицько, — то живи так, як і всі живуть...

— А як не дають жити? Що тоді?

— То все мана тільки!

— Ой, Грицьку! ой, братіку! не кажи так... важко мені, пече мене таке слово...

— Не знать, що вигадуєш. Чіпко! не знать, об чому турбуєшся!.. Не такий тепер вік настав, не такі люди народилися.

— Що ж мені робити, коли я не можу з ними ужитися? Чим же я винуватий?.. Я ще й так тепло... Ти тільки послухай, яка у людей правда. Ти знав мою землю?

— Знав... .

— Ти чув, що її одібрали у мене... знаєш?.. ту саму землю про яку сама громада сказала: це твоя земля, Чіпко, володй нею! А тепер знайшлися такі митці, що й громадську волю поламали... Узяли та й одсудили мою землю бог його знає й кому, бог знає нащо... На те, мабуть, щоб перевів її на гроші та й повіявся туди, звідкіля й привіявся... І як, питаєш, він одібрав ту землю?.. Підсипав судовикам... от і рішенець: не твоя земля, Чіпко! То була твоя, а тепер — не твоя!..

— Чому ж ти не сходив у суд до Чижика? — пита Грицько. — Він, кажуть, іноді помага.

— Ходив. Поміг... Як п'ятдесят карбованців, то й поможу!

— Що ж ти?

— Де ж я візьму їх?.. Отака-то в світі правда! Один прийшов, підсипав — і одсудив; а дай ти п'ятдесят карбованців — тобі одсудять... А якби була правда, то цього б не було... земля б осталася у мене... А коли б земля була у мене, я б ніколи не став таким, яким ви мене бачите... Хіба я не знаю, хіба я не чую, що про мене кажуть, думають?.. Знаю... добре знаю!.. Та хай кажуть, хай думають... кожному вільно, що хоче, казати й думати!.. Тільки не кожному дано знати... заглянути у чужу душу, зрозуміти, що там і до чого, подивитись у чуже серце... Гляньте у його правдивим оком, то й побачите: що там діється, що там витворюється, які іноді тяжкі муки гнітять його, яке лихо розриває... На те у них кебети катма... не дано їм!.. От і волоцюга я, й п'яниця, й гультіпака... А я, може, кращий від них... та лиха доля моя!.. Кажу вам, багато казати, а трохи слухати... Хай я гульвіса, бо мої

руки до роботи не здіймаються; хай я п'яниця, бо у горілці тільки мені й душу одвести... На чому я її одведу, скажіть ви мені?..

Річ Чіпчина, як вода, ринула.

Грицько з Христею слухали та ззиралися, а Христя коли-не-коли зітхала тихо та глибоко...

Пообідали. Чіпка подякував ботові й хазяїнам.

— Знаєш що, Грицьку?

— А що?

— Чого це я до тебе прийшов?

— Скажи.

— Прийшов... чи не купив би ти у мене того хліба, що zostався у току? Уже я його сам до розуму не доведу; жидові продавати не хочеться... Купи ти, брате!

— Навіщо він мені здався, Чіпко? Я з своїм уже управився, бачу — буде з мене...

— А може, у Чіпки добрий хліб, то на посів би zostавили, — якось любенько примовилась Христя.

— Та й грошей у мене тепер катма, — бідкається Грицько.

— То віддаси, коли будуть, — на те йому Чіпка. — Не хочеться мені своєї праці у жидівські руки попускати... Знехтує, проклята жидова, на горілку пережене... А ти, як хазяїн, знаю, до ума доведеш...

— Ні, Чіпко, не куплю: не треба мені!

Чіпка задумався; очі потускніли; він потупив їх униз... Оже швидко журлива думка промайнула; очі знову заіскрили — і він, наче зрадивши, твердо промовив:

— Ну, коли ж не купиш, то так візьми!

— Нащо я в тебе візьму його? Ось розсуди гаразд... У тебе тільки один хліб zostався; а я, слава богу, не терплю ще нужди!..

— То пропаде ж, Грицьку! проп'ю... Візьми, брате, пожалій моєї праці! Ти чоловік добрий, я тебе змалку знаю... Пам'ятаєш, як горобенят драли? Пам'ятаєш діда?.. Візьми! Я тебе люблю й твою жінку люблю... Увійшов я до вас у хату, як у рай уступив... Ви мене привітали, як рідні, моє серце, мою душу одігріли... Візьми, Грицьку, прошу я тебе...

— Про мене... — одказав мов нехотя Грицько. — Коли вже тобі так хочеться, то й забери. Тільки, знаєш що, Чіпко? У тебе мати старая, а ти її так зневажив... у чужих людей хліб заробляє, сердешна...

— Мати... мати... — забубонів Чіпка і насупив брови. — За матір не кажи... Хто його знає, хто з нас більш винуватий...

Грицьків докір дуже уразив Чіпку. Він замовк, потупив очі в землю, мов боявся на Грицька глянути; подумав трохи та швидше попрощався й вийшов з хати.

— Так ти завтра, гулянками, й забереши, Грицьку? — спитав уже з-за дверей.

— Добре. А може, ще й сьогодні над'їду, коли справна...

Чіпка пішов. Грицько, підславши свитку у голови, ліг на лаві спочити. Христя поперемивала посуду, поприбирала, сіла на полу, коло печі, за гребінь прясти мичку. У хаті було тихо-тихо, аж мов важко, тільки чутно було, як веретено сюрчало та коли-не-коли Христя легенько зітхала... Христя думала про сьогоднішню розмову з Чіпкою. Думки

обступили її, повили, як сиві тумани землю... Вона оддалась їм на волю: робіть, мов, що знаєте; несіть, куди хочете!.. І здавався їй Чіпка не таким гультіпакою та волоцюгою, яким його люди звивали, яким сама вона його считала до сього дня... Скривджене з самого малку, її сирітське серце догадалося, що Чіпка — не такий... Не гультіпака — лихий чоловік; гультіпака — зло людське, неправда людська! — казало їй серце... У Чіпки й серце добріше, й душа чистіша... А що він п'є?.. То його лихо п'є... недаром він хвалився ним!.. Та як же його й не пити, живучи між такими людьми, що кожен тільки й дума: як би мені та мені, як би кого обідрати, ошукати? Брати рідні, сестри — перші вороги між собою...

— А правду казав Чіпка, — промовила вона вголос — аж Грицько від дрімоти прокинувся.

— Яку правду? — позіхнувши, питає він.

— Що немає між людьми правди, що живуть вони не по закону!

— Толкуй!.. дурний, спившись з кругу, верзе не знати що, а вона тому й віри діймає...

— Як же не діяти, коли воно так і є?..

— Як так?

— А так! От хоч би й я... Якби люди по правді жили, чи терпіла б я, зоставшись сиротою, те горе та нужду, що прийшлося витерпіти? Чи розкотилося б добро сирітське? Коли б вони по правді, а не по кривді жили, то всього б того приберегли, не пустили б, щоб сирота скиталася по людях, не завдали б її у найми, де б, може, не стрівшись з тобою, й вік звікувала...

— Своя сорочка ближче до тіла...

— Отож-то є й!.. Усе — коли б собі та собі; а про сиріт та безталанних — ні гадки!.. Хай сироти гинуть...

— Хто ж тобі стане дурно чуже добро доглядати? — запитав Грицько.

Христю — як хто голкою укольнув... Зляканим поглядом вона глянула на його: вона ніколи не ждала такого від Грицька...

— Невже ж би й ти так зробив? — не спускаючи очей з його, вона прямо запитала.

Грицько оханувся і, подумавши, одказав:

— То що ж, що я б не зробив? — другі б зробили! Та чого це ти так прискіпалась до мене? — перемінивши свій ласкавий голос, уже він запитав Христю та й собі гостро глянув на неї.

Христя сиділа на днищі бліда, сумна та, скривившись, дивилася прямо йому у вічі. Голова її схилилася трохи набік; нитка у одній руці, а починок у другій — заколіли... По виду можна було бачити, що вона хоч і дивилася на Грицька, дивилася прямо йому в вічі, та нічого не бачила: думка її десь далеко-далеко носила...

Грицько помітив; серце в його якимось болізно тьохнуло...

— Христе! — гукнув він.

Христя кинулась, аж починок з рук випав; вона скочила його доставати...

— Що це з тобою? Чи не закохалась, бува, у Чіпчині голі п'яти?..

Чи від того, що вона нахилилася, чи, може, й від того, що метке Грицькове слово влучило прямо їй в серце й погнало кров у голову, тільки зблідле до того лице Христині

зразу покрилося червоним заревом...

— Ох... як ти мене злякав, хай йому цур! — переводячи дух, усміхаючись, веселенько обізвалася вона до Грицька, щоб покрити усміхом свій недавній смуток.

Грицько пильно подивився на неї. Краска з лиця уже одійшла, тільки притаєне легеньке зітхання та якийсь боязкий, соромливий погляд з блискучих очей нагадували, що, може, Грицько й правду сказав... Однак Грицько не обзивався. Спустивши з лави ноги, він почав у кишені шукати люльки. Налапавши й витягнувши люльку, довго він довбався у ній протичкою, потягаючись та позіхаючи, потім вибивав об лаву згар...

— Піти лишень покурити, — мнучи тютюн у жмені й держачи у зубах люльку, каже він, — та подивитися на віз... чи добрі осі? Бо завтра справді гулянками, може, хліб перевезу...

Грицько пішов з хати. Христя сама. Вона аж плечима здвигнула.

— Що це справді зі мною сталося?? — сама себе запитала та трохи перегода й затягла сумну та журливу пісню на всю хату... У голосі її почулися сльози, журба; повивали вони хату й Христю; вона голосом виводила свій сум тяжкий, а рукою — нитку за ниткою.

У неділю, тільки що вийшли з церкви та пообідали, зараз Грицько застріг своїх пару биків, випрохав у сусіди ще пару та двома парами й поїхав до Чіпки.

Пуста городина, лихий тин, криві ворота, необмазана хата з побитими вікнами неприязно кинулись в вічі й образили Грицькову хазяйливу натуру... Він з докором і разом з жалем дивився на Чіпчине добро...

— Господи боже! доживеться ж чоловік от до сього?! А все — своя воля...

Грицько став коло хати. Двері були зачинені й защепнуті. Він подивився кругом хати, глянув на тік, — ніде нікого не видно, тільки стіжки чорніли у току. Грицько підійшов під вікно, заглянув у розбиту шибку. На полу лежало три чоловіки, спали; на лаві Чіпка — четвертий.

— Чіпко! Чіпко! — гукнув Грицько.

— А хто там? — перший прокинувшись, питає Лушня.

— Збудить мені, будь ласка, Чіпку.

— Нащо тобі? — пита, потягаючись, Лушня.

— Та я до його за хлібом приїхав.

Лушня штовхнув ногою Чіпку.

— Чіпко!

— Чого?

— Чоловік за хлібом приїхав.

— Ага-а, — промовив Чіпка й хутко скочив на ноги. — Здоров, Грицьку!

— Здоров... То це ти так кочуєш?!

— Отак, як бач!

— Чому ж ти хоч вікон не повставляєш? Холоди знаходять.

— Доброго молодця кров гріє, — одмовив за Чіпку Лушня.

Чіпка вийшов у сіни одчинити двері. Лушня став будити товариство.

— Уставайте, братця, грошей лічити!

— Яких грошей?

- Чіпка продав хліб.
— Кому продав?
— Чупрунєнкові Грицькові...
— А дорого?
— Не знаю.

Пацюк та Матня попідводились, терли спросоння очі, позіхали.

- Я, мабуть, не доспав, — каже Матня, — бо голова щось болить, — і знову ліг.
— Тим тебе й обдуло, як бокла, — докоряв Лушня. На той час Чіпка увійшов у хату.
— Ходім, братця, поможемо чоловікові хліба набирати, — каже до товаришів.
— Ходімо. Чув, Якиме? Уставай, та ходім! — гукнув Лушня. — Зате ввечері — он як погуляємо!!

Пацюк зараз послухав, а Матня підвівся, давай знову протирати очі та потягатись. А далі — й він, нехотя, устав; усі разом потягли до стогів.

Два подає, два на вози складає. Навантажили обидва вози, придавили рублем, ушнували як слід, по-хазяйській. Поїхав Грицько.

- А за що продав, Чіпка? — питає Лушня.
— Ні за що.
— Як ні за що? — усі разом скрикнули.
— Так... подарував...

Товариство замовкло, посхиляло голови.

- Отуди к лихій годині! — сумно промовив перший Лушня.
— А жид, бач, купував — не продав, — й собі процідив сумно крізь зуби Пацюк.
— Бо жид! — гостро одрубав Чіпка.
— От тобі й раз! от і погуляємо... чортового батька!.. — чухаючи потилицю, блєс Матня. — Краще б було мене не будити, хлопці... А то — тільки сон перервали...

— Жид — та давав по трояку од копи, — знову Лушня, — а це й свій чоловік, та на дурницю звик!.. Отаке!

- Таке, як бач! — коле Пацюк.
— А-а-а... — позіха, потягаючись, Матня: — і навіщо було будити?

Чіпка зиркнув на товариство очима, поблід на виду...

— Ви на мене, братця, як я бачу, гніваєтесь, — сам себе здержуючи, обіззався він до товаришів. — Так треба було... От вам і все! Жидюзі я не продав ні за які гроші, а товаришеві — так віддав...

— А ми ж у тебе що, — каже Лушня, попустивши поводи серцеві... — Хіба вже ми й не товариші?.. Чому ж ти нам не віддав? Ми б самі його продали...

- Жидові?
— Та там би побачили — кому...
— Чоловік — тягне Чіпка далі, — чесно поживе, добрим словом згадає... А жид — що?

— А тепло ж буде від того доброго слова? — щипає Пацюк.

— Тепло! — уже грізно одрубав Чіпка, а далі, нижче спускаючи голос, каже: — Я знаю, що моя праця не пропаде марно, а доведе її добрий чоловік до розуму...

— Отуди к лихій годині!.. Оце так!.. От тобі й погуляли! — одно бубонить Матня, присівши навколішки та взявшись руками за одутлі щоки.

— Не ждали ми, Чіпка, від тебе такого! — дошкуля Лушня.

— Якого?

— Такого, як ти зробив... Пропало добро!..

Усі поприсідали на току та, як хижі вовки, очима світили. Один Чіпка стояв, обпершись спиною об недобратий стіг, та сумно позирав то на товаришів, то на цілі стіжки, то на шлях — чи не їде Грицько. Аж ось Грицько уже справився: приїхав удруге.

— Отак-то ти нас обвів, дядьку? — обізвався до його Лушня.

— Як?

— На дурницю, кажеш, хліб возиш?

— На дурницю? Гм... Дарованому коневі в зуби не дивляться...

— То ти нас хоч молотити візьми, по карбованцю од копи, — шуткує Пацюк.

Усі засміялися; Грицько й собі; один Чіпка мовчав...

— Годі, братця, не знать що торочити, — обернувся він до товариства: — нуте лишень чоловікові поможемо хліб добирати, бо час не стоїть!

— Нехай же сам і забира, коли поцінно купив, — каже з докором Лушня.

— Тимофію! — грізно глянувши, гукнув Чіпка. — Або до роботи, або з двору! Я прохати не стану...

Лушня зітхнув, а все-таки підвівся, поліз на стіг; другі, глядя на його, й собі прийнялись за діло... Одначе робота в руках не горіла, як спершу. Оже сяк-так понакладали вози, забендюгували, ушнурували. Повіз Грицько додому. Лушня пішов за ним слідом.

— Дядьку!

— Агов?..

— Ви вже нам хоч за поміч перекиньте що... Невже ж ми дурно працювали?.. аж спина болить.

— Що ж я вам перекину?

— Та хоч карбованців п'ять...

— А де ж ті п'ять карбованців — на смітнику знайдеш?

— А хліба хіба трохи? Адже кіп більше тридцятка буде...

Грицько мовчав.

— Ну, хоч три карбованці на нас трьох! Хай уже Чіпка подарував — його воля...

— Добре... Нехай же, я утрете вернуся, то й привезу. Тільки прохатиму вас — помогти молотити.

— Молотити? — весело скрикнув Лушня. — Добре! Що там нам його молотити? Аби господь дав годину, то ми його учотирьох за день зоб'ємо!

— То я ще й могоричу поставлю, — домовляє Грицько.

— Добре, дядьку!.. Добре!

Грицько поїхав, Лушня вернувся до гурту веселий. З радощів він штовхнув Матню, котрий прослав під стіжком кілька снопів, ліг, укритися теж снопом та збирався вже заснути.

— Не штовхайся! тут і так бік болить за хлібом, — одмовив Матня.

— Не бійсь! не візьме лиха година, хіба, може, від горілки прогніє, — каже Пацюк.

— Од тії, що за хліб вип'ємо?

— Може, й від тії! — вставив Лушня.

Чіпка не дослухався до їх розмови. Він ходив собі поза стогами та підгрібав, що набили, перекладаючи хліб на вози.

Лушня моргнув на товариство: не журіться, мов!

— Погуляємо? — запитали ті стиха. Лушня мотнув головою: еге ж, мов!

— А скільки? — пита Матня.

— Три карбованці.

— Мало, — каже Пацюк.

— З червивої собаки що урвати, то урвати — хоч клочок шерсті! — утішив Лушня.

Вернувся Грицько утретє, привіз гроші, забрав останній хліб.

Як наложили вози, Лушня и каже.

— Ну тепер, дядьку Грицьку, хоч і могоричу!

— Та ходімо вже: забіжимо до Гальки, вип'ємо по осьмушці!

Пішли! Кликав Грицько й Чіпку. Пішов і той за ними. Грицько випив сам осьмушку, дав по осьмушці другим та й повіз хліб додому, розігрітий — не так горілкою, як подарунком. Товариство засіло на цілу ніч...